

ПРОДУКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УКРАЇНІ

Людський потенціал — головна продуктивна сила суспільства, і його продуктивне використання є важливою умовою виходу економіки з кризи та підвищення життєвого рівня населення. Продуктивне використання людського потенціалу ґрунтується на засадах продуктивної зайнятості населення, і зокрема на принципах економічної обумовленості, прибутковості та корисності. Відповідно, продуктивне використання передбачає таке використання людського потенціалу, яке відповідає економічно обумовленим потребам, забезпечує продуктивне відтворення, сприяє зростанню продуктивності праці та життєвого рівня населення.

Головною метою дослідження продуктивності використання людського потенціалу є ґрунтовний аналіз продуктивності зайнятості та пошук шляхів її підвищення. У процесі дослідження продуктивності використання людського потенціалу можуть бути використані такі показники: продуктивність праці і темпи її зростання; ВВП і частка його приросту, отримана за рахунок підвищення продуктивності праці; частка зайнятих ручною працею; коефіцієнти зайнятості, трудової і виробничої активності; середня тривалість перебування у працездатному віці та ін.

Продуктивність використання людського потенціалу є динамічною величиною, яка формується під впливом дії багатьох факторів. Ці фактори можна об'єднати в 3 головні групи: організаційні, матеріально-технічні та соціально-економічні.

Організаційні фактори включають організацію виробництва, праці та управління. Національне виробництво в Україні відзначається нераціональністю і, найперше, тому, що більша його частина (70 %) працює на засоби виробництва і лише 30 % — на особисте споживання. По-друге, національному виробництву притаманні значні диспропорції у співвідношенні виробничої і невиробничої сфер, переважання гірничо-видобувних виробництв, висока питома вага військово-промислового комплексу, ресурсовитратних галузей промисловості, що спеціалізуються на випуску продукції

проміжного споживання, висока імпортозалежність. Неefективна структура національного виробництва спричиняє територіальні і галузеві диспропорції у розподілі трудових ресурсів. Так, істотно погіршує продуктивність територіальної структури зайнятості монопрофільна спеціалізація певних регіонів та нераціональність розміщення базових галузей промисловості; значних обсягів набуло безробіття і особливо його прихована форма, спостерігаються диспропорції у зайнятості населення, непродуктивно високою залишається зайнятість у сільському господарстві. Зокрема, у 1999 році частка зайнятих у сільському та лісовому господарстві в числі економічно активного населення становила 21,7 % і має тенденцію до зростання, хоча, як свідчить досвід країн з розвинутою ринковою економікою, зайнятість у цій сфері повинна поступово знижуватись до рівня 3—5 % економічно активного населення. Значно знизилась зайнятість населення, що викликано, на жаль, не зростанням продуктивності праці, а падінням обсягів виробництва. За період 1990—1999 років чисельність зайнятого населення зменшилась із 25,4 до 21,8 млн осіб, внаслідок чого резерв трудових ресурсів у 1999 р. сягнув 8,1 млн осіб. Знизився показник трудової активності населення: із 86,2 % у 1990 році до 72,8 % у 1999 році. Спостерігається зниження коефіцієнта використання табельного фонду робочого часу (з 0,80 у 1995 році до 0,77 у 1999-ому), що обумовлено високою часткою втрат робочого часу і неявок із поважних причин. Головним чином, втрати робочого часу викликані недоліками в організації виробництва і праці, зокрема труднощами зі збутом продукції, недостатнім забезпеченням чи нерегулярними поставками сировини, матеріалів, комплектуючих виробів, моральною і фізичною зношеністю виробничих потужностей тощо.

Спостерігається зростання працевітності робіт, оскільки при зниженні кількості виробленої продукції чисельність задіяних у її виробництві працівників зменшується значно меншими темпами. Так, за період 1990—1999 років виробництво ВВП скоротилось на 63,2 %, а зайнятість населення лише на 14,2 %. Відставання темпів скорочення чисельності зайнятих від темпів зниження обсягів виробництва веде до поглиблення кризи виробництва, до непродуктивних витрат робочої сили, до падіння продуктивності праці.

Економіці України дореформеного періоду більшою мірою був притаманний екстенсивний характер. З переходом до

ринкової системи господарювання значна кількість працездатного населення країни опинилася в статусі надлишково зайнятих, оскільки за цієї системи господарювання більшої ваги набувають не екстенсивні (збільшення фонду робочого часу), а інтенсивні фактори — зниження працємисткості, впровадження нової техніки, удосконалення технології і організації виробництва тощо.

Як відомо, чисельність зайнятих знаходиться у прямій залежності від обсягів виробництва і продуктивності праці, і їхнє зниження мало б викликати відповідні зміни у зайнятості. Але державна політика, з метою недопущення обвального росту безробіття і загострення соціальної напруги в країні, була змушена вдатися до утримання надлишково зайнятих та зниження реальної заробітної плати. Це, на жаль, спричинило значне падіння життєвого рівня населення, продуктивності використання людського потенціалу, продуктивності праці та якості робочої сили.

Продуктивне використання робочої сили передбачає економію витрат праці на створення одиниці продукції, а значить — економічно обумовлену зайнятість населення. Сьогодні на більшості підприємств країни чисельність зайнятих не відповідає економічній потребі в них. За даними 1999 року чисельність надлишково зайнятих на підприємствах України становила від 10 % до 33 % персоналу. Керівники підприємств, керуючись бажанням зберегти кваліфіковані кадри, морально-психологічними обставинами, надією на зростання обсягів виробництва, а також відсутністю коштів на виплату вихідної допомоги працівникам при звільненні, віддають перевагу частковій зайнятості (скороченню робочого часу). Так, у 1999 році 56,4 % підприємств застосовували неоплачувані відпустки, а 22,3 % вдавалися до зменшення тривалості робочого часу. Причому 2,8 млн працівників перебували у вимушених відпустках, в основному, без оплати. Загалом, у адміністративних відпустках у 1999 році перебувало 14 % зайнятих, а в режимі неповного робочого дня (тижня) працювали 11 % зайнятих. Особливо значні обсяги прихованого безробіття спостерігались у промисловості, будівництві, транспорті та зв'язку. Зокрема, у будівництві в адміністративних відпустках перебувало 34,4 % зайнятих, у промисловості — 34,2 %; у режимі неповного робочого часу в транспорті та зв'язку працювало 30,6 % зайнятих, у промисловості — 23,9 %. Наслідком такої політики буде ще більше загострення ситуації на виробництві: спостерігатиметься зниження продуктивності виробництва,

зростання фінансового тиску на підприємство та невиробничих витрат, посилення економічного тиску на працюючих, зниження рівня заробітної плати чи зростання перебоїв у її виплаті, падіння рівня відтворення робочої сили, зниження продуктивності праці, зростання втрат робочого часу, зниження розмірів і переліку соціальних пільг; зросте невдоволення серед працівників, з'явиться загроза виникнення страйків (у 1999 році внаслідок страйків було недодано продукції і не виконано робіт на 65,2 млн грн. Особливо значні втрати робочого часу внаслідок страйків спостерігались у вугільній галузі, на яку припадає 2819,2 тис. втрачених людино-годин, а це недодано продукції і не виконано робіт на суму 62,8 млн грн).

Але більшість працівників країни не вдається до страйків чи звільнення, а компенсують зменшення доходів зайнятістю у неформальному секторі, веденням присадибного господарства, доходом від вторинної зайнятості тощо. Безперечно, у більшості випадків це негативно позначається на продуктивності використання робочої сили, її якості, знижує продуктивність праці і професійно-кваліфікаційний рівень працівників.

У той же час стрімке скорочення надлишково зайнятих загострить ситуацію на ринку праці, де й без того навантаження на 1 вільне робоче місце становить 17 осіб. На 1 січня 2001 року незадіяними у народному господарстві залишались 1188 тис. осіб. Особливо велика чисельність незатребуваної робочої сили, зареєстрованої центрами зайнятості як незайнята, відноситься до промисловості, сільського господарства, торгівлі та громадського харчування.

Істотно знижується продуктивність використання людського потенціалу. Значною є чисельність незадіяної у національній економіці висококваліфікованої робочої сили, яка, за даними 2000 року становила третину осіб із тих, що перебували на обліку в службі зайнятості, і дещо меншу частку складали особи з професійно-технічною освітою.

Матеріально-технічні фактори являють собою техніко-технологічну озброєність праці, зорієнтовану на безперервне впровадження набутих науково-технічного прогресу. Залежність продуктивності використання людського потенціалу від технічної озброєності виробництва виражається у зміні технічної працемісткості останньої. Підвищення техніко-технологічного рівня виробництва сприяє скороченню ручного часу і збільшенню машинного, більше переробляється сировини і матеріалів, підвищується виробіток продукції і знижується

працемісткість продукції. І, навпаки, моральна і фізична зношеність технологічного устаткування знижує продуктивність використання людського потенціалу. Сьогодні виробничий потенціал України характеризується високою технічною зношеністю (зношеність основних виробничих фондів становить понад 40 %), технологічною відсталістю та високою часткою ручної праці, що значно знижує продуктивність використання людського потенціалу.

Соціально-економічні фактори включають якісні характеристики працівників (професійно-кваліфікаційні, моральні, духовні) та соціально-економічні характеристики трудового колективу (трудова активність, творча ініціатива, дисципліна, соціально-психологічний клімат).

Характеризуючи продуктивність використання людського потенціалу відносно соціально-економічних факторів, слід відзначити значне зниження дисципліни праці та матеріальної і моральної зацікавленості працівників у результатах праці, погіршення умов праці. У 1999 році кількість працівників, які працювали в умовах, що не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, становила 1898,2 тис. осіб (23 % загальної чисельності працівників). Працюючи в несприятливих умовах, працівник, щоб забезпечити необхідний рівень працездатності, змушений витратити додаткові життєві сили на подолання негативного зовнішнього впливу. Незадовільні умови праці є причиною тимчасової і тривалої непрацездатності, виробничого травматизму, плинності кадрів, зменшення працездатного віку працівників тощо.

Негативний вплив на продуктивність використання людського потенціалу в Україні здійснює психологічний стереотип, притаманний нашим людям і сформований у дореформений період. Усебічне покладання на державу сьогодні має бути замінено покладанням лише на себе і свої сили. Важливість відповідних психологічних змін підтверджується горезвісним досвідом Китаю, який втратив позиції високорозвинутої цивілізації через неспроможність трансформувати ідеологічні доктрини, майнові права і баланс влади.

Важливим показником у визначенні продуктивності використання людського капіталу є продуктивність праці, сутність якої полягає в оцінці трудових витрат у розрахунку на одиницю виробленої продукції, а зростання — проявляється у 5-ти основних формах: *економії робочого часу*: абсолютному скороченні витрат праці на одиницю споживчої вартості, орієнтації на абсолютне скорочення

чисельності зайнятих, оскільки чим вища продуктивність праці, тим менша потреба у робочій силі; зростанні маси споживчих вартостей, що створюються в одиницю робочого часу; *зміні співвідношень витрат живої й уречевленої праці*: в одиниці продукції частка живої праці скорочується, а минулої (уречевленої) — зростає, причому питома вага живої праці зменшується помітніше, ніж зростає частка минулої праці; витрати минулої праці зростають відносно, але їх абсолютна величина знижується; збільшенні маси і норми доданого продукту; скорочення часу обігу шляхом скорочення часу виробництва і обігу. За усіма вищезазначеними формами продуктивність праці в Україні можна охарактеризувати як дуже низьку. За останні 8 років продуктивність праці в країні знизилась в 1,5 раза.

Сьогодні в Україні ми спостерігаємо ситуацію, за якою продуктивність використання людського потенціалу вступає у конфлікт з сутністю продуктивності праці. Конфлікт цей полягає в тому, що продуктивність праці орієнтована на трудовбереження (економія витрат живої і уречевленої праці), а продуктивність використання людського потенціалу в нашій країні орієнтується на розширення працевітких сфер докладання праці й більше того, — на надлишкову зайнятість, що суперечить самій суті продуктивності в умовах ринкової системи господарювання. Виходить, що для того, щоб підвищити продуктивність використання людського потенціалу країни, ми повинні поступитися продуктивністю праці, а це є ознакою соціалістичної системи господарювання.

Проведений аналіз продуктивності використання людського потенціалу в Україні дозволяє окреслити головні шляхи її підвищення. Ними мають бути:

- поліпшення використання продуктивних сил країни; розширення сфери докладання праці, особливо в праценадлишкових регіонах; поліпшення міжгалузевих зв'язків; проведення поступового перерозподілу зайнятості із сфери матеріального виробництва (промисловість, будівництво, сільське господарство) у невиробничу (житлово-комунальне господарство, торгівля, побутове обслуговування, транспорт, охорона здоров'я, освіта тощо);

- структурні зміни в обсягах виробництва і асортименті продукції; орієнтація на зростання конкурентоспроможності продукції, впровадження нових її видів; виявлення і використання резервів розвитку виробництва шляхом впровадження наукової організації праці, поліпшення нормування праці, впровадження

- оптимізація чисельності зайнятих працівників, тобто доведення її до рівня економічно обумовлених потреб виробництва; удосконалення структури кадрів через збільшення питомої ваги у загальному числі основних працівників при збереженні чи зниженні чисельності допоміжних працівників тощо.

Продуктивність використання людського потенціалу в Україні є складною і неоднозначною проблемою. Її глибоке дослідження стане значним кроком у забезпеченні продуктивної зайнятості населення і виходу економіки країни з глибокої економічної кризи.

Кисель Н. Ф.

Донецкий национальный университет

ИССЛЕДОВАНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ

Миграция населения становится глобальным процессом, который охватил практически все континенты и страны, все социальные слои. В Украине в течение 1990-х годов происходили резкие изменения тенденции миграции населения. В 1989—1993 годах численность прибывших в страну превышала численность выбывших, а с 1994 года Украина становится страной эмиграции. Максимального значения миграционный прирост в стране достиг в 1992 году (288,1 тыс. человек), а наибольшие миграционные потери были в 1994 году (–143,2 тыс. человек). В период максимального миграционного прироста населения Украины положительное сальдо наблюдалось во всех регионах. Высокий уровень миграционного оборота был и в Донбассе — 7 %, в одном из самых развитых экономических районов. В настоящее время наиболее заметные миграционные потери испытывает Донецкий регион, в котором в начале 90-х годов уровень миграционного прироста был наибольшим. Численность прибывших и выбывших из Донецкой области в 1999 году